

Душан Т. Батаковић,
Балканолошки институт САНУ

ФРАНЦУСКИ УТИЦАЈИ У СРБИЈИ 1835–1914. ЧЕТИРИ ГЕНЕРАЦИЈЕ „ПАРИЗЛИЈА“*

Апстракт: Чланови четирију нараштаја националне елите познати као „Паризлије“ играли су истакнуту улогу у политичком развоју модерне Србије. Либерали, напредњаци, радикали и самостални радикали дубоко су обликовали процес усвајања модерних политичких начела и вредности у деветнаестовековној Србији. Применивши и креативно прилагодивши француске моделе и доктрине, „Паризлије“ су у многоме допринеле демократизацији и европеизацији Србије, и истакнутом месту који је француски утицај имао на њену политику и културу пре Првог светског рата.

Кључне речи: Деветнаестовековна Србија, политичка елита, Паризлије, француске политичке доктрине, либерализам, радикализам, парламентарни систем

Француска као политички идеал

Као престижни синоним за цивилизацију и културу, али и као пожељни модел у освајању политичких и грађанских слобода, Француска, без сумње, заузима посебно место у развоју српског друштва у XIX веку. Попут Француске револуције и Српска револуција је имала сходно локалним околностима, сличну еволуцију – од друштвених и политичких захтева на самом почетку, до дубинског преображаја на крају, с последицама које указују на упоредни ток социјалне и националне револуције. Начело народне суверености – по којем сва државна власт потиче од народа – имала је у Србији, сагласно њеним традицијама и социјалним условима, значајан одјек: то ће начело ући у саме основе будућег развоја њеног политичког живота. Начело народности, потекло из француских доктрина у доба просвећености, повезано с начелима политичких слобода и грађанске једнакости, складно се уклапало у егалитарне тежње једног аграрног друштва какво је имала Србија током читавог XIX и почетком XX века.¹ У српској елити револуционарна култура француске

* Чланак је преузет, уз дозволу породице Батаковић, из: Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације ‘паризлија’“, *Зборник Матице српске за историју*, No. 56 (1997), 73–95. Библиографија на крају рада и апстракт на енглеском преузети су из: Dušan T. Bataković, “French Influence in Serbia 1835-1914. Four Generations of ‘Parisians’”, *Balkanica*, Vol. 41 (2010), 93-129. Захваљујем се породици Батаковић и Балканолошком институту САНУ поводом припреме овог текста (напомена уредника).

1 Француски путник Боалеконт је 1834. запазио да „... le principe qu'on adopté ici (en Serbie) est sur lequel va s'établir la propriété est celui-ci: que chacun a

Превод Русоовог Друштвеног уговора на српски објављен 1892.

демократије временом је постала објект једног сасвим посебног култа јер је симболизовала европску димензију српског искуства стеченог у образовању државе и успостављању њених установа.

У једном политичком пејсажу значајно различитом од оног који је, као структурисано друштво обележавало саму Француску, Србија је прошла релативно сличан, цикличан пут ка независности и потом, ка успостављању једног аутентично демократског поретка: најпре националну и друштвену револуцију праћену серијом устанака и ратова, затим пораз, окупацију и рестаурацију; следила је, затим, серија нових, унутрашњих револта, праћених ерупцијом демократских тежњи које се сузбијају успостављањем владарског апсолутизма. Затим се смењују ратови, победоносни и изгубљени, да би после две деценије дугих опирања владарском апсолутизму, на крају, 1903. био успостављен режим парламентарне демократије.

Упркос разлика у историјском искуству, економском развоју, социјалном саставу и геополитичком значају, заједничка двема државама, Француској и Србији, била је потреба да се политичко уређење доведе у склад са основним одредбама *Декларације о правима човека и Грађанина*, Магна карте грађанских и политичких слобода у савременој европској историји. На кривудаваом путу Србије ка демократском поретку, Француска је била схватана као политички узор или као идеолошки модел према којима се самеравају сопствене вредности и мери степен достигнутих политичких слобода. У том смислу, и на Србију се може применити славна Гизоова примедба да „скоро да нема ниједне велике идеје, ниједног великог начела цивилизације који пре но што ће се свуда раширити нису најпре прошли преко Француске.“²

У Србији, као земљи изразито егалитарних традиција држава је била схватана у њеном јакобинском виду. У земљи лишеној једне снажне верске и аристократске касте, начела Француске револуције била су, као утопијски идеал, снажно присутна у српској елити пре него што ће, посредством школа, бити раширене у писменом слоју становништва, како урбаном тако и руралном. Већ су прве примене француског уставног модела у српској средини – примена одредаба ревидиране француске *Charte* из 1830 у *Сретењском уставу* из 1835. – показале значајан степен пријемчивости српског друштва за идејна решења која долазе из француског уставног и политичког искуства. Популарност начела Француске револуције као скупа вредности

---

le droit de posséder autant de terre qu'il en peut cultiver, mais que personne ne doit en retenir davantage.“ M.A.E. (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris), Correspondance d'Orient, 1833–1834, tome 22. n, 99 Kragujevac, 14 juin 1834. Cf. такође, Georges Castellani, *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815–1839* (Paris: Hachette, 1967).

2 François Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe* (Paris: Hachette, 1985), 57.

које унутар политичке елите обликују схватање државног уређења у Србији била је праћена сталним растом значаја политичких, а затим и привредних веза.

Упоредно с укоренивањем француских доктрина у српској политичкој елити, које је за владавине радикала (1889–1892, 1903–1914) имала, у извесној мери, и одлике мале социјалне револуције јасно је препознатљив сталан раст узајамних политичких интереса између Француске и Србије. Збир геополитичких нужности које су уобличиле положај Србије у међународним односима у XIX веку постепено је упућивао српску политичку класу на тражење дипломатске подршке у Француској, ради упостављања равнотеже наспрам упоредних политичких и економских притисака из суседне Хабзбуршке монархије. После неуспешних покушаја из доба Карађорђа и књаза Милоша да у Француској најпре код Наполеона, а затим и код режима рестаурације потраже ослонац у отпору суседним великим силама, Србија је – изузев посебних веза са Русијом – настојала да не буде непосредно и стално везана за неку од европских сила. Још од доба *Начертанија* Илије Гарашанина, када је политика еквидистанце према великим силама била формулисана као стратешко опредељење за деценије које долазе, тај ослонац је, уз Велику Британију, био тражен у Француској. После Париског мира 1856, када су међународна јемства аутономне кнежевине пренета с Русије на концепт европских сила, Француска је била континуирано, и углавном успешно, присутна на средишњем Балкану: најпре као обазрив, али драгоцен дипломатски посредник у сукобима који су Србију супротстављали сизеренском двору у Цариграду и кабинетима у Бечу,³ а затим и као активан чинилац у решавању читаве серије криза унутар Источног питања.⁴

Разумевање сложене међузависности спољне и унутрашње политике је, за сагледавање ширења страних, а посебно француског утицаја у Србији, било од посебног значаја. Француски утицај распростирао се током читавог XIX века на два упоредна плана. На плану унутрашње политике као и на плану разумевања националних аспирација, Француска је показивала нарочито разумевање за српске интересе у епохи уставобранитеља (1842–1858), у раздобљу када су страни утицаји на доношење значајних одлука за аутономну српску кнежевину увелико превазилазили уобичајено дипломатско посредовање. У том раздобљу, Француска је била важна

3 Cf. Paul Coquelle, *Le Royaume de Serbie* (Paris: L. Vanier, 1897); Joseph Mallal, *La Serbie contemporaine* (Paris: Librairie orientale et américaine J. Maisonneuve, 1902), 2 vol.; Edouard Daveley, *La Serbie. Notes historiques, statistiques et commerciales* (Bruxelles: Aug. Gilles, 1907).

4 Чedomир Попoов, *Француска и Србија 1871–1878* (Београд: САНУ, 1974).

упоришна тачка у ограничавању покушаја Аустрије да успостави своју пуну контролу над политичким развојем аутономне српске кнежевине. Током владавине Наполеона III везе између Србије и Француске добиле су, упркос осцилацијама, једну квалитативно нову димензију: питање стратешке сарадње Београда с Паризом било је уско повезано с политиком која се заснивала на делатној примени начела народности, политичког кредa француског императора, које се, после ратова за италијанско уједињење, као идеолошка иновација у спољној политици, покушавало, с неједнаким успехом и са доста тактичких одступања, применити и на европском југоистоку?⁵

Међутим, када се тражи упоришна тачка на којој се, мимо општих идеолошких угледања и позајмица, заснивао француски утицај у Србији онда се он може с правом везати за прихватање и креативну адаптацију доктрине француског радикализма у Србији почетком осамдесетих година XIX века. Упоредо с тим, консолидација француског утицаја је спроведена на плану спољне политике стварањем француско-руске алијансе (1891–1893), која је изменила дотадашње односе унутар концепта сила у Европи, најављујући предстојећу поларизацију на два међусобно супротстављена блока. У Београду је француско-руска алијанса била, помало идеалистички, схваћена као непосредна подршка националним аспирацијама Србије.⁶ Идеолошки модел, оснажен додатно константним културним зрачењем, био је заокружен спољнополитичком сарадњом. У коначном исходу то је имало за последицу ширење пријемчивости, унутар српске политичке елите, за француске институције и француско схватање политичких слобода, као пожељног модела који, уз одређене измене изазване локалним условима, представља меру њених укупних политичких и националних аспирација.

Број француских политичких установа у Србији, преузет или, што је био чешћи случај, прилагођен српским потребама, није био занемарљив. Уз разумљиво присуство других утицаја (аустријског у бирократском уређењу, али и британског модела парламентаризма) у обликовању институција српске државе, француски утицај је у српском друштву имао нарочито место и стога што је, по глобалној социјалној конструкцији, српски политички менталитет био најближи француској политичкој култури. Сродности су биле препознатљиве

---

5 Васил Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III* (Београд, СКА, 1925); Љиљана Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици за време кримског рата 1853–1856, Историјски часопис*, Vol. 11 (1961), 55–88.

6 M.A.E., *Correspondance politique* vol. 13, n° 22, Belgrade, 17 fevrier 1892.

не само у наклоности српске елите за француско државно и политичко устројство, него пре свега за француска схватања нације и демократије, односно сродним схватањима о степену учешћа народа у политичком одлучивању. Комбинација читавог низа доктринарних утицаја и процеса снажења политичких веза дала је одређен резултат на плану институција, као последице двоструког, идеолошког и политичког прожимања. Премда француски утицај није увек био непосредан, нити су институционална решења била прихватања дословно, он је обавезно присутан и препознатљив управо због блискости у схватањима државних институција и политичких начела која воде порекло из Француске револуције. Уставна решења у Србији из 1888. и 1903, ослоњена на искуство *Белгијског устава* из 1831, била су мешавина француске парламентарне традиције (посебно око питања надлежности Скупштине) и британске парламентарне монархије.⁷ Једновременно, уставни закони, закони о штампи, политичком удруживању, као и изборни закони, носили су снажан печат решења уграђених у законодавне темеље француске Треће републике.

Управо је Трећа република била пример државе у којој, за разлику од других европских сила, аристократија није доминирала политичким животом. Вишестраначки систем, честе коалиционе владе, непосредно бирани посланици, пропорционални изборни систем, идеологија радикала и радикалски социјализам били су привлачни узорци за водеће идеологе српске демократије, чак и онда када нису делили иста страначка уверења. Једновременно, јасно се запажа сличност у начину промене политичког система. Династичке промене у Србији (1842, 1858, 1903), слично као и у Француској, имале су често значај једне револуције у којој се, с променом владара, мења и политички систем земље. Креативна адаптација француских доктрина, закона, уставних и законских пројеката у Србији упркос великим разликама у степену економског развоја, друштвене стратификације и укупног политичког пејсажа, била је од непроцењиве вредности за преображај Србије која је за само један век од пограничне османске провинције прерасла у модерну европску државу у деценији која је претходила Првом светском рату. У поређењу с Француском, где је борба за парламентарни режим и успостављање демократије трајала од револуције 1789. до стабилизације Треће републике 1875, у Србији је исти процес трајао од почетка српске револуције 1804. до државног удара из 1903.

7 Milan Vladissavliévitch, "Développement constitutionnel du Royaume de Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, Paris (1938), 229–257; Georges Tassin, "L'histoire constitutionnelle de la Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle*, Paris (1938), 541–550.

Четири генерације српских „Паризлија“

Преузимање политичких идеја из Француске прерасло је у традицију после 1840, када су први стипендисти српске владе – благодејанци – упућени на школовање и на париским универзитетима. Јасна несразмера између малог броја стипендиста (од 5 до 15 годишње)⁸ и њиховог огромног утицаја на политички живот Србије – на обликовање њених политичких доктрина, али и на њене националне аспирације – показује којим путем је француски утицај прихватан и преко којих (пре)носилаца је оставио најдубље трагове: Правни факултет у Паризу био је, како се говорило у Београду, права школа министара за српску владу⁹. Релативно равномерна распоређеност и степен учешћа француских ђака (тзв. „Паризлија“), али и других франкофила у свим политичким странкама у Србији, били су добар показатељ размера француских утицаја – како њиховог зрачења на плану идеја, тако и у равни њиховог непосредног или посредног прихватања у српском друштву, у оним његовим развојним фазама које је обележила делатност појединих политичких странака.¹⁰

Као и другде у Европи, идеје су се и у Србији шириле бржим ритмом него што су биле, или могле бити, уграђене у постојеће или замишљене политичке установе. У четири нараштаја политичких људи у Србији, који су у XIX веку носили борбу за уставни режим, затим парламентарни систем и, на крају, за дубински демократски преображај земље, био је, уз мање изузетке, јасно препознатљив значајан утицај оних личности које су, захваљујући образовању у Француској или својим политичким гледиштима, биле под видљивим утицајем политичких доктрина француског порекла (либерализам, социјализам и радикализам), односно решењима проистеклим из француске политичке праксе. Француски утицај се у укупној политичкој традицији Србије, назначен већ у *Сретењском уставу*, може јас-

8 Војислав Павловић, „Француски студенти у Паризу 1839–1856“, *Историјски часопис*, Vol. 33 (1987), 188–199; Ljubinka Trgovčević, “Savants serbes – élèves français 1880–1914”, *Les Relations entre la France et les pays yougoslaves du dix-huitième siècle* (Ljubljana, Centre culturel „Charles Nodier“, 1987), 81–84.

9 Emile Hauman, *La formation de la Yougoslavie (XVe–XX siècles)* (Paris: Bossard, 1930), 292; Vojislav Pavlović, “Influence culturelle de la France en Serbie à l’époque des ‘ustavobranitelji’”, *Rapports franco-yougoslaves* (Belgrade: Institut d’histoire, 1990), 103–111.

10 Jovan M. Zujovic, *L’influence intellectuelle française sur les Serbes* (Vannes: Imprimerie Lafoly Frères, 1918), 3–17; Čedomir Popov, “Influence française sur la pensée sociale et politique serbe au XIXe siècle”, *Rapport franco-yougoslaves* (Belgrade: Institut d’histoire, 1990), 350–357.

но пратити од Светоандрејске скупштине 1858. (српској варијанти „Les Trois Glorieuses“ из Француске револуције од 1848) ако се узме у обзир чињеница да је 1858. она година у српској историји када су сељачке масе под вођством либерала – првих политичких идеолога у модерном значењу тога појма – одлучно ступиле на политичку позорницу земље.

Либерали

У свакој од четири генерације српске политичке елите, које ће се профилисати у модерне политичке странке, „Паризлије“ (les „Parisiens“) су имали претежни утицај – ако не у потпуности при коначном уобличавању партијских програма и њиховом спровођењу, онда свакако у равни дефинисања општих политичких начела на којима се ти циљеви заснивају. За прву модерну генерацију политичких људи, младе српске либерале из 1858, Француска је, без сумње била идеални политички модел, у оном смислу у којем је Друга француска република, зачета у револуцији из 1848, утицала и на друге балканске елите. Најаву таквог опредељења означила је реакција српске омладине – из које ће проистећи први нараштај либералне омладине – на вест о револуцији у Паризу у фебруару 1848. када је прихваћен слоган: „Француска се бори за све нас“.¹¹

Улазак либерала на политичку сцену Србије означио је радикалан раскид с политичком концепцијом тзв. „немачкара“, Срба из Хабзбуршке монархије у администрацији Србије. као носилаца аустријског схватања односа између народа, државе, бирократије и владара. Носиоци ривалског концепта о активном учешћу народа у политичком животу биле су „Паризлије“. На Светоандрејској скупштини 1858. главни циљ младих „паризлија“, Јеврема Грујића и Милована Јанковића, био је синтеза два до тада удаљена политичка модела: с једне стране, француски Конвент као темељ народне суверености и као општи модел демократије по западном узору, а с друге стране. егалитарна традиција „инстинктивног демократизма“ патријархалног света српског села и задруге као језгра тог још, у модерном смислу, неразвијеног демократизма.¹² Светоандрејски либерали су, у суштини, са десет година кашњења, били српска

11 Yovan Skérliitch (Јован Скерлић), „Une société de la Jeunesse serbe en 1848“, *La Révolution de 1848* [Paris], Vol. 14, (1906), 73–78.

12 О задрузи cf. Dragolioub Novakovitch, *La zadrouga. Les communautés familiales chez les Serbes* (Paris: A. Pedrone, 1905); Emile Sicard, *La zadrouga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique* (Paris: Ed. Orphys, 1943).

Јеврем Грујић (1826–1895)

варијанта француских четрдесетосмаша. Либерали су, спајајујући ове две идеје, образовали прву организовану политичку снагу која је ускладила општа европска начела уставности и репрезентативне демократије са захтевима сељаштва лишеног искустава модерне политичке културе. стварајући модел који ће бити привлачан узор следећим нараштајима политичких људи, и то не само либералима. Премда у већини напоналисти и русофили, либерали су успевали да раздвоје борбу за национално уједињење – вођено уз стратешку подршку Русије – од своје недвосмислене опредељености за увођење западних установа у српско друштво, одолевајући, притом, и жестоким критикама словенофила који су их, у више наврата, оптуживали да су се одали „отрову“ западњачког индивидуализма.¹³

---

13 Француски превод *Lépitre aux Serbes* у: Nicolas Berdiaev, *Khomiakov* (Lausanne: L'Age d'Homme, 1988), 167–194, citat, 175.

У свом одупирању „просвећеном апсолутизму“ кнеза Михаила Обреновића, либерали су, први пут у политичкој традицији Србије, повезали потребу корених унутрашњих реформи с успехом акционе националне политике, оспоравајући кнежево становиште да питања политичке реформе долазе на решавање тек после оствареног националног уједињења. Либерали су, тако, били прва политичка генерација у Србији која је, по француском узору, указала на значај „националног генија“, који ће, по рецепту историчара и либералног идеолога Жила Мишлеа, изнутра преобразити земљу и повести је путем националног ослобођења. У баштину либералне идеологије међу Србима треба убројити и политичку девизу широког либералног покрета Уједињене омладине српске, по којој само земље са уставним и демократским уређењем могу успешно спровести мисију националног уједињења.

Међутим, либерали су оставили можда најдубљи траг у домени просвете, као главном средству ширења политичких идеја: преводјењу кључних списа либералних идеолога од француских, попут Бенжамана Констана, Едуара де Лабулеја и Фредерика Бастија, до енглеских, попут Џона Стјуарта Мила, они су отворили простор за зрачење западњачких идеја, стварајући и одржавајући у јавности повољну климу за њихово критичко промишљање, српски либерали су се често позивали на становишта француских либерала, пре свега Констана и његовог ученика Лабулеја. Преводаца Констанових списа, Ђорђе С. Симић, један од „Паризлија“ млађе генерације, није случајно 1883. посветио свој превод „српским државницима и посланицима“, очекујући да ће дело француског идеолога разјаснити покадшто нејасне концепте о уставним правима и слободама. Дебате произашле из сучељавања српске уставне праксе и теорија о представничком систему, парламентаризму и уставним слободама показале су се плодним у покушајима спајања западних доктрина са специфичностима руралне демократије из које је израстао српски парламентаризам.

У намери да српској публици понуди као „излог начела демократије“ једну енциклопедију савремених политичких доктрина, које су у јавности биле само уопштено познате или површно разумеване, Владимир Јовановић се подухватио обимног посла да састави *Политични речник*.¹⁴ Његов речник је за узор имао *Dictionnaire general de la politique* који је, уз сарадњу великог броја зналаца, саставио француски економиста и статистичар Морис Блок.¹⁵ Владимир

14 *Политични речник* (Нови Сад и Београд, 1870–1873), књ. I–IV. (Објављени део *Речника* завршава се са словом Д. Остатак рукописа чува се у Архиву Београда).

15 Maurice Block, *Dictionnaire generate de la politique*, vol. I–II, (Paris, 1863).

Милован Јанковић (1828–1899)

Јовановић се, штавише, није задовољио простим преузимањем или компилирањем одредница из овог широко прихваћеног француског приручника, него је француску оптику у тумачењу политичких доктрина допунио сопственим сазнањима, што је његовом *Политичном речнику* дало извесну оригиналност. У укупном збиру преузетих идеја код Јовановића се најизразитије препознају гледишта француских мислилаца Монтескјеа, Кондорсеа, Огиста Конта, Вашероа, Жан-Жака Русоа, Ц. А. Роајеа и Емила Жирардена, док су, такође јасно уочљиви и утицаји енглеских либералних мислилаца, од Џона Стјуарта Мила и Џеремија Бентама, до Херберта Спенсера.¹⁶ Јовановић је кориснике *Политичног речника* упозоравао „да се човештво напред помиче, према узору демократије... И на самим монархијама које још постоје, огледа се утицај демократских идеја, уколико се и

---

16 Андрија Б. Стојковић, *Филозофски погледи Владимира Јовановића* (Нови Сад: Матица српска, 1968), 82–109; Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanovic and the Transformation of Serbian Politics*, (Seattle & London: University of Washington Press, 1975), 183–185.

[illegible]

92

туције Велика школа и Српско учено друштво. Јавни одјек њиховог рада у поменутих установама није, у поређењу с Француском, могао бити сразмерно једнак с обзиром на чињеницу да су и културни ниво и број образованих особа на које се могло утицати били у Србији вишеструко нижи. У одсуству значајније подршке њиховој политичкој агитацији, у обимом скромној елити Србије током шездесетих година XIX века, либерали су, накнадно, тек две деценије касније, када је стварањем политичких странака дошло до даљег подвајања унутар политичке класе, били признати као преносиоци основних доктрина француске демократије. Због заслуга за ширење политичких видика српској интелигенцији, које се, међутим, није преобразило у једну темељну агитацију у нижим слојевима друштва, либерали су заузели позицију у политичком животу земље која се није много разликовала од оне која се у Француској означавала, не без негативне конотације, као „*juste milieu*“. Ова двозначна позиција се, коначно, окренула против њих самих: опортунизам наспрам краљевске власти последњих Обреновића и одсуство дубљих веза са сељаштвом оставили су либерале на маргини политичких збивања, која су, због снажне популарности радикала у сељачком слоју становништва, слабила њихово настојање да се наметну *и држе* као једини уравнотежени посредник између сукобљених интереса Двора и аграрних маса које активно ступају на политичку сцену Србије.

Утицај либерала је, чини се, био најснажнији на плану школства, и он се од основног и средњег временом пренео и на универзитетски ниво: утицајем на неколико генерација високошколаца Србије либерали су, можда пресудно, утицали на формирање њихових идејних хоризоната, упућујући их да инспирацију за свој конкретан политички ангажман траже у искуствима Француске револуције. Ученици које су писали либерални професори, нарочито после 1881, када су посебним законом били укинута ограничења и цензура, имали су далекосежан утицај на потоње нараштаје. Приручник опште историје, који је 1880. написао либерал Милош Зечевић, састављен у духу начела револуције из 1848. у Француској, представио је ток историје као закономерни сукоб између владара и народа, сукоб у којем је народ сигурни добитник. јер споро али сигурно вођен начелима либералне демократије отима једно по једно политичко право од владара који их је узурпирао. Сама историја се, тако, указује школској омладини као незаустављиви пут ка демократији, трасиран Француском револуцијом, а сама револуција као догађај одвеће историјске важности од, на пример, настанка хришћанства.¹⁸ Мате-

18 Милош Зечевић, *Историја света: преглед удешаван за средње школе*, (Београд, 1880), I–II.

Владимир Јовановић (1833–1922)

ријалистичко схватање света, национализам као *raison* колективних, и републиканизам као симбол индивидуалних, демократских права, стапали су се, тако, у јединствену слику савремене историје.¹⁹ Изгубивши битку за примену својих начела у политичкој арени, либерали су успели да заобилазним путем, преко идејног утицаја на интелигенцију, одгаје дух немирења с узурпацијом политичких права, која су схватана на начин на који су она била схватана и у самој Француској.

Упркос покушајима идеолошког обнављања и прихватања неких од начела који су српском радикализму донела велику популарност у сељачким масама, либерална странка почела је да се полако али сигурно осипа одмах после успостављања вишестраначког система у земљи – после 1881. Сматрајући се носиоцима уставности, либерали су се за својих влада, супротно начелима која су исповедали,

19 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II. (Београд: БИГЗ, 1991), 75–76.

упуштали у арбитрарне мере, често сведене на полицијску репресију; те мере су у сељаштву остављале мучан утисак, помажући, при том, само радикалима да задобију нове присталице у аграрној популацији. Идеолошко подвајање средином осамдесетих година XIX века било је добар показатељ неуспешности конзервативног крила које је, под вођством Јована Ристића, више полагало на лични утицај него на садејство идеја и практичног политичког рада. Сумња Ристићевог конзервативног крила у способност бирачког тела да самостално доноси зреле политичке одлуке показала се дугорочно погубном у свакодневној комуникацији са потенцијалним присталицама. Један либерални првак је невољно признао да су радикали либералима узели читаву омладину.²⁰

Напредњаци

За другу генерацију политичке класе Србије, напредњаке, урбану интелигенцију са недвосмисленим западњачким афинитетима – произашлу из бирократске елите епохе кнеза Михаила (тзв. млади конзервативци) – политички идеал почивао је у уверењу да је модернизација по европском моделу најкраћи пут ка стабилизовању земље. Постепену примену просвећених реформи, наметнутих одозго једној непросвећеној популацији фрустрираној великим овлашћењима владара, требало је спровести уз ослонац на цензитарни систем какав је постојао под Јулском монархијом у Француској. Цензитарни систем је из политичког одлучивања искључивао највећи део становништва које је пало под утицај, по напредњачким схватањима, неодговорних демагога какви су били радикали. Интелектуално блиски француским доктринарима, Роаје-Колару и Франсоа Гизоу, напредњаци су у Србији били можда највише западњаци и највише „Паризлије“ (Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Павле и Војислав Маринковић) у земљи коју је један британски путописац назвао „рајем сиромашних људи“ а француски посланици уобичавали да означе као „аграрно море“.²¹ Напредњаци су, као и француски „доктринари“, у младости били либерали, понеко чак и левичар. да би, управо због захтева да политичке слободе буду надзиране у систему где краљ има активну улогу, временом одустали од првобитних начела која су исповедали. И на српске напредњаке, чије су првобитне реформе биле снажна полуга модернизације

20 Лука Лазаревић, *Мали поменик* (Београд, Планета, s.a.), 227.

21 Herbert Vivian, *Servia, The Poor Man's Paradise* (London: Longmans, Green & Cie, 1897).

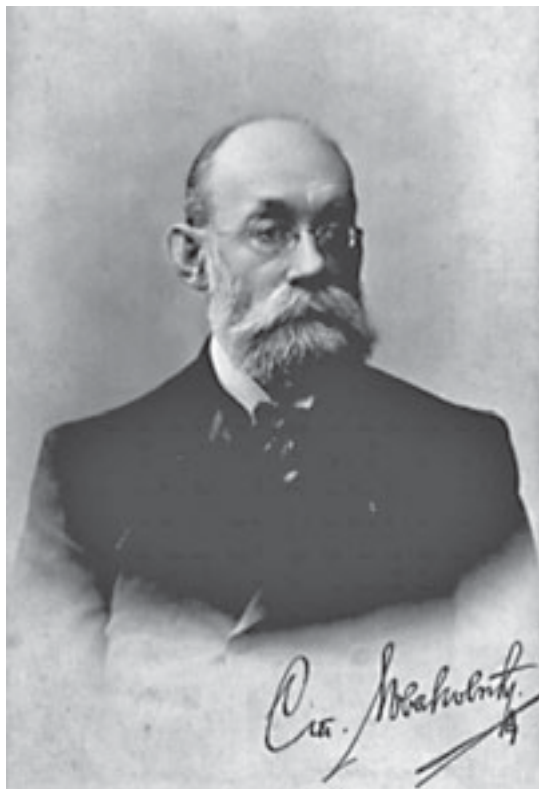
једног успаваног патријархалног друштва, може се, у извесној мери, применити двосмислени израз „доктринари“.

Непознавање стања у сељаштву, као и неспособност да се с том премоћном већином становништва општи на једноставан и непосредан начин, произлазио је из неспремности да се разумеју и уважа њихове политичке тежње. Такав став удаљио је напредњаке од руралног света традиционално ненаклоњеног новинама које потичу од интервенције државе; насупрот томе, било је примера да у мањим варошима поједини напредњаци, снагом личног или породичног ауторитета у локалној средини (Стојан Новаковић, Војислав Маринковић), задобију и одрже поверење бирачког тела. То су, међутим, били изоловани случајеви, који нису омогућавали напредњацима да у унутрашњости земље распрострају утицај своје странке на начин како су то успели да учине радикали.

Као и код либерала, напредњачко вођство било је састављено од утицајних интелектуалаца (Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Кујунџић Абердар, Ђорђе Павловић, Павле Маринковић). Они су се, у покушајима да наметну просвећене реформе у политички и економски систем земље, брзо суочили с отпором сељаштва још увек ксенофобичног и затвореног у свет егалитарних идеја, неспремног да прихвати њихове дугорочне економске пројекте. У првој фази политичког деловања напредњаци су, заједно с радикалима, с великим ентузијазмом предузели опсежну реформу политичког система скоро у исто време када су донесени и републикански закони у Француској 1881.

Велика сличност се запажа између одредаба српског закона о слободи окупљања и удруживања од 13. априла 1881. и истог закона који је у Француској усвојен 13. јуна 1881, што упућује на закључак да су српски састављачи закона помно пратили дебату у Француској и користили нацрт закона који је тамо био претходно усвојен.²² Слично је било и са српским законом о штампи од 12. марта 1881, који се још непосредније ослања на француско решење, с тим што није била прихваћена коначна верзија француског закона од 29. јула 1881, него његов знатно либералнији нацрт који је претходно био поднесен Народној скупштини у Паризу. Осим закона о судијама од 21. фебруара 1881, који је предвиђао доживотни избор на нај-

22 *Сф. Зборних закона и уредаба. Пречишћено и систематски уређено издање*, I књ. *Устав, органски закони и општи административни закони* (Београд: Државна штампарија, 1913), 395–410. За француске законе *cf.* Marcel Morabito & Daniel Bourmaud, *Histoire constitutionnelle et politique de la France 1789–1958* (Paris: Montchrestrien, 1991), 329–330.

Стојан Новаковић (1842–1915)

више судске функције, закон о обавезном школовању из 1882. био је, такође надахнут практичним решењима из француских закона од 16. јуна 1881. и 28. марта 1882. У својству министра просвете Стојан Новаковић је пажљиво пратио рад на лаицизацији школства у Трећој републици који је спроводио министар Жил Фери. Инспирисан Феријевим настојањем да путем обавезног и лаичког школства у Француској успостави равнотежу између поретка и напретка, Стојан Новаковић је настојао да, сагласно српским условима, преко обавезног школовања створи основе за убрзану еманципацију сељаштва: „те велике, демократске, радне и мирне масе“, ²³ без чије је подршке било немогуће спровести будућу модернизацију земље. Штавише у време најжешће радикалске агитације против напредњака, закон о обавезном образовању спроведен је у Скупштини којом су, после искључења легитимно изабраних радикала, доминирали напредњачки посланици тзв. „двогласци“, изабрани, као други

---

23 André-Jean Tudesque, *La démocratie en France depuis 1815* (Paris: PUF, 1971), 73.

на листи, често и са само два гласа у радикалским упориштима у унутрашњости земље.²⁴

Без обзира на одсуство сагласности бирача за све либералне законе које су увеле у Србију, напредњачке владе су током осамдесетих година XIX века отвориле земљу страном капиталу и крупним страним инвестицијама, уводећи Србију у круг савремених држава које располажу структурисаном администрацијом, обавезним школством и стајаћом војском. Изненађени ефектима либералног законодавства које су сами спровели, напредњаци су њиховим ограничавањем показали да немају намеру да одустану од ограничене, цензитарне демократије. Као „Генералштаб без војске“, како су их називали француски посланици, напредњаци су, без подршке у бирачком телу, постали стуб династичког апсолутизма последњих Обреновића, бранећи „господареву вољу“, тј. активну улогу владара у једној конзервативној визији реда, поретка и легалности.²⁵

Напредњаци су у својим главним ривалима, радикалима, видели само „елементе нереда“ који нису били само популистички демагози него и опасни русофили у поретку који је више деценија важио за аустрофилски. Напредњаци су се, зато, оштро супротстављали „диктатури маса“ коју су оличавали радикали: за њих је дводомни систем био једини начин да се та популистичка диктатура обузда и избегне. Поједини напредњачки прваци, попут Стојана Новаковића знали су да се позову на поставке конзервативног либерала Лабулеја који је наглашавао да се стално смењивање револуција и државних удара, конвентских режима и апсолутизма – које је било заједничко и српској и француској политичкој традицији – може разрешити само увођењем горњег дома, сената, који ће такав политички циклус не само сузбити већ и трајно онемогућити. У том смислу, и за Лабулеја, као и за вође српских напредњака, дводомни систем није био само питање политичке стратегије, него суштинско питање слободе.²⁶

Врхунски израз таквог гледишта био је октроисани српски Устав од 1901, као заједничко дело напредњака, тада формално без јавно активне странке, у којем је први пут у историји српског парламентаризма, био уведен дводомни систем, са сенатом као горњим домом. Уз позајмице из румунске и белгијске уставне праксе, у њему су била јасно уочљива и преузимања одредаба француског консти-

24 Alex N. Dragnich, *The Development of Parliamentary Government in Serbia* (Boulder/ New York: Columbia University Press, 1978), 70–71.

25 M.A.E., *Correspondance politique, Serbie*, vol. 17, no 39, Belgrade, le 25 mai 1896.

26 Edouard de Laboulaye, *Questions constitutionnelles* (Paris: Charpentier, 1872).

туционализма: увођење заједничких седница сената и скупштине. У својој дефинитивној верзији Устав из 1901. био је, по овлашћењима владара наспрам оба дома парламента, сасвим налик француском моделу орлеанског парламентаризма.²⁷

Радикали

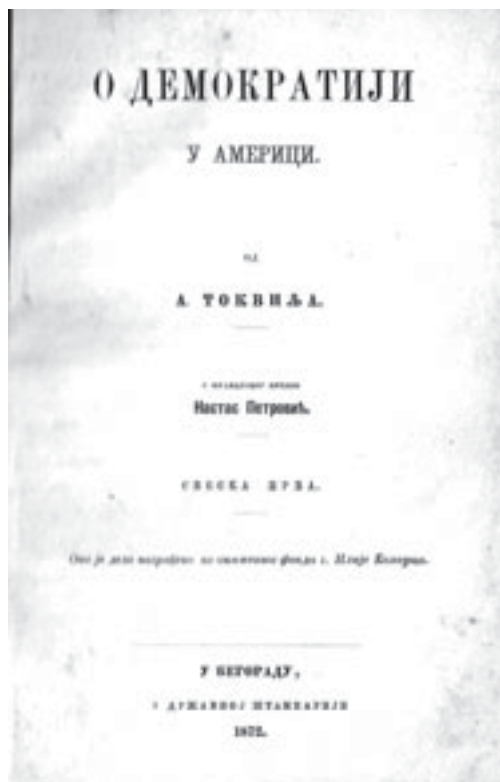
Као трећа генерација политичке класе у Србији, радикали су током формативне деценије свога рада (1870–1880) прошли пут једне дубинске идеолошке еволуције: у доба студија на претежно швајцарским универзитетима радикалски вођи су се од горљивих присталица Париске комуне и занесених следбеника популистичког социјализма Светозара Марковића и његових народњачких, руских узора, преобразили у једну модерну странку која је вешто спајала искуства локалне самоуправе – која су у српском сељаштву имала велики симболички и практични значај – са идеолошким поставкама француског радикализма. У настојањима да ограниче прерогативе круне, радикали су, још у годинама пред Тимочку буну, наглашавали да улогу суверена у једној парламентарној монархији замишљају као улогу обазривог посредника, што је први предуслов правог парламентаризма. Владар је, по њиховим становиштима, требало да даје савете, да износи предлоге и да подстиче своје ministre.“²⁸ То је била српска варијанта чувене Тјерове формуле да краљ краљује али да не влада: министарски савет је, по српским радикалима, могао да проистекне само из већине у скупштини, јер је само народ, преко својих слободно изабраних представника, имао право да одлучи којој ће политичкој групацији поклонити своје поверење.²⁹ Преображај радикала од великог популистичког покрста у дисциплиновану странку модерних демократских назора – спроведен у годинама после Тимочке буне 1883 – био је означен њеном дефинитивном решеношћу да своје страначке циљеве спроводи на начин који предвиђа парламентарна процедура савремених демократија.

Радикали су, заиста, у прагматичну политичку акцију преточили теоријске концепције демократије коју су либерали уздизали као идеал у својим списима и јавним предавањима, а које су напредњаци хтели да подаре само уском кругу просвећене бирократске елите.

27 Jivoïne Péritch, *La nouvelle constitution de Serbie (de 1901)*, Paris 1903–1904 avec Appendice (1904) sur la Constitution de 1903: Brochure extraite du Bulletin mensuel de la Société de législation comparée.

28 *Самоуправа*, Београд, 13(25) јануар 1883.

29 *Ibid.*

Српски превод дела О демократији у Америци
Алексиса де Токвила објављен је 1872.

Демократију, коју је Алексис де Токвил открио у Америци, а Жил Мишле пронашао у париским предграђима, радикали у Србији су нашли у српском селу које је постало главно средиште њихове политичке агитације. Почетком осамдесетих година XIX века, радикали су, зато, успевали да за своје циљеве мобилишу око 80% бирачких тела.³⁰ У раздобљима када су скупштински избори вршени без притисака полиције и локалног бирократског апарата они су успевали да обезбеде чак пет шестина гласова из укупног бирачког тела (1883, 1886, 1889, 1890, а нарочито после 1903, када већ постоје две радикалне странке), док су либерали и напредњаци морали да међусобно поделе мали број преосталих мандата. Само у раздобљима обележеним злоупотребама и притисцима администрације и полиције последњих Обреновића напредњаци и либерали су успевали да задобију већину у скупштини, остајући, без мандата народа, зависни искључиво од „господарево воље“.

30 М.А.Е., Correspondance politique, Serbie, vol. 16, no 44, Belgrade, 9 juillet 1895.

Радикали у Србији су припадали великој породици европског радикализма XIX stoleћа, која је, попут социјализма и комунизма у следећем веку функционисала као једна велика и узајамно солидарна интернационала. Чак и онда када међу њима није било непосредних политичких веза, што је, изгледа, био случај српских и француских радикала у осамдесетим годинама XIX века, радикалне идеје су се шириле као универзални корпус општеприхваћених идеја политичких слобода примењивих у сваком од савремених европских друштава. Оригинални програм радикала у Србији, усвојен 1881, био је, по досадашњим сазнањима, варијанта, прилагођена локалним условима, изборног програма Леона Гамбете, једног од првих идеолога француског радикализма – његовог *Programme de Belleville* из 1869. Тај програм, допуњен појединим тачкама из изборног програма Жоржа Клемансоа из 1881, узима се као идејно полазиште на којем су радикали у Србији засновали своју политичку доктрину, додајући јој, притом, извесна искуства карактеристична за локалну средину.³¹ Премда нема непосредних писаних сведочанстава о начину којим су ови програми ушли у темеље програма радикала у Србији, сматра се да је главни идеолог странке у њеном формативном периоду, Пера Тодоровић, швајцарски ђак који је француске радикале видео у акцији у самом Паризу, био најзаслужнији за усвајање темељних начела француског радикализма.³² С обзиром на чињеницу да су, према писању радикалских листова у Србији, београдски чланови странке, укључујући дакле и страначке прваке, били претплаћени на разну француску штампу, укључујући и листове које су издавали тамошњи радикали, као логичан се намеће закључак да је то био један од путева којим су радикалске идеје преузимане да би биле примењене у српској средини.³³

31 „Depuis l'impôt progressif, idéal obligé de l'école radical en Europe, jusqu'à la milice nationale en passant par l'élection des juges dans le procès civils, par la suppression de l'Administration préfectorale, par l'organisation des grandes communes et l'instruction ... intégrale à la charge des pouvoirs publics, tout y est, hormis l'idée qu'une race qui portera longtemps encore les traces du joug Turc, puisse vivre et prospérer sous un tel régime.“ M.A.E. Correspondance politique, Serbie, vol. 10, n° 60, Belgrade, le 9 septembre 1889, у прилогу превода програма Народне радикалне странке из 1881).

32 Велимир Нинчић, *Пера Тодоровић* (Београд: Нолит, 1956), стр. 68–75.

33 Milan St. Protić, “The French Radical Party Movement. The Radical Party in Serbia. A Parallel Analysis of Ideologies”, in Richard B. Spence and Linda L. Nelson (eds.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjević* (Boulder/New York: Columbia University Press, 1992), 135–142; *Idem*, *Радикали у Србији. Идеје и Покрет 1881–1903* (Београд, Балканолошки институт, 1990), 70–74.

Новија истраживања уз Гамбету и Клемансоа, указују и на сличности изборног програма Камија Пелетена из 1881. с програмом српских радикала, што је још један у низу показатеља о преузимању доктрине француских радикала. Пелетенов програм је посебно наглашавао важност локалне самоуправе, по којој би општина надзирала рад локалних власти, укључујући и полицију.³⁴ Изборни програм Жоржа Клемансоа из 1881, с изузетком параграфа специфичних за француску средину, такође је био сасвим близак захтевима српских радикала: уставна реформа, једнодомна скупштина, опште право гласа, пуна слобода штампе и слобода окупљања и удруживања, локална самоуправа, прогресивни порез, раздвајање цркве и државе (пре свега лаицизација школства). Тим захтевима радикали у Србији додали су пројект локалне самоуправе која је била присутна у политичким захтевима српског сељаштва још од доба Карађорђевог устанка.

Осим захтева за општим правом гласа, слободи окупљања и удруживања, као и слободи штампе, радикали у Србији су са француским идеолозима радикализма имали заједнички, милитантни став о ревизији устава, пуној законодавној власти скупштине, независности судова, оштро се опирали дводомном систему, и захтевали једну општу децентрализацију, бесплатно и обавезно школовање, као и гласање по изборним листама.³⁵ Усвајање концепта о народној војсци, преузетог из идеологије швајцарских и француских републиканаца шездесетих година XIX века, насупрот стајаћој војсци, био је, за српске радикале не једно темељно идеолошко уверење, него, пре свега, протест против милитаристичке касте, на коју се ослањао режим Милана Обреновића после 1883. године.

Сумњичени као присталице руских анархиста и популиста, српски радикали су, међутим, још у првој фази свога деловања, велику енергију посветили теоријском образовању својих присталица. Још почетком седамдесетих година XIX века, Настас Петровић је започео да преводи славно дело Алексиса де Токвила *О демократији у Америци*.³⁶ Један од водећих радикала у осамдесетим годинама XIX века, Коста Таушановић је већ 1879. превео дело К. Хевера о уставу, влади и локалној самоуправи у Швајцарској, дело које је, као и Токвилово, било далеко од сваког анархизма и популизма.³⁷ Још

34 Pierre Barral, *Les fondateurs de la Troisième République* (Paris: Armand Colin, 1968), 66–70; Tony-Révillon, *Camille Pelletan 1840–1915* (Paris, 1930), 44–47.

35 *Самоуправа*, Београд, бр. 1, 8 (20) јануар 1881.

36 А. Токвиљ, *О демократији у Америци*, књ. I–II, превео Настас Петровић (Београд, 1872–1874), 314. п.

37 К. Хевера, *Швајцарска. Њен устав, влада и самоуправа* (Београд, 1879), 111 стр.

један међу списима који су указивали на предстојећу оданост начелима парламентарне демократије код радикала, био је теоријски есеј Ј. К. Блунчлија о карактеру и духу политичких партија, који је 1880. превео Никола Капетановић.³⁸ Ђорђе С. Симић, либерал, превео је 1883. за српску средину два капитална дела Бенжамена Констана, *О начелима политике* и *О министарској одговорности*, које је, бар за боље образоване чланове Народне радикалне странке, било (или могло да буде) референтно дело на које се може позивати у свакодневној парламентарној пракси.³⁹ Интерес за француску политичку мисао могао се запазити и у преводима који су се, у наставцима, појављивали у радикалској штампи. Социјалистичко порекло раног радикализма у Србији одражавали су преводи студија Луја Блана или Карла Маркса у првим годиштима *Самоуправе*, али је, временом, социјалистички дискурс појединих првака, попут Лазара Пачуа,⁴⁰ уступао место дебатама о скупштини, министарској одговорности, владарским овлашћењима у парламентарној монархији, пројектима ревизије устава или важним нијансама у доследној примени представничког система. Када је, крајем осамдесетих година, доктринарни дискурс и правна тумачења у странци преузео Милован Ђ. Миловановић, доктор права Париског универзитета, јасно је био уочљив француски приступ у тумачењу британског парламентаризма унутар већ дефинисане радикалске идеологије.

Нацрт Устава који су радикали саставили крајем 1882. и почетком 1883. био је сличан не само одредбама закона усвојених током Светоандрејске скупштине 1858, него је увелико подсећао и на француске уставе из доба револуције, који су, са своје стране, садржали решења преузета из овлашћења париског парламентау XVIII веку. Радикалски уставни нацрт био је уоквирен француским системом уставности, с једном великом народном скупштином која се сазива сваке седме године да изврши ревизију Устава: основни циљ био је једнак оном који је установљен француском револуцијом: да је српски народ суверен у Краљевини Србији, да из народа потиче сва власт и да је народ једини извор и утока власти у држави.

Док су француски радикали у осамдесетим годинама XIX века захтевали укидање положаја председника републике, српски радикали су, свесни значаја монархије у државној и националној традицији

38 В. Констан, *Начела политике и о министарској одговорности*, превео Ђ. С. Симић (Београд, 1883), X+ 243 стр. О Б. Констану cf. Paul Bastid, *Benjamin Constant et sa doctrine*, vol. II (Paris: Armand Colin, 1966), 969–976.

39 Ј. Блунчли, *Карактер и дух политичких партија* (Београд, 1880), 150 стр.

40 Лазар Пачу, *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије* (Београд: Штампарија Раденика, 1881).

Милован Миловановић (1863–1912)

Србије, настојали да краља ограниче једном неутралном улогом. Међу урбаним вођама радикала било је и нескривених присталица републике (Коста Таушановић, Пера Тодоровић, Светомир Николајевић), али је и њима било јасно да српско сељаштво, навикнуто на класичну политичку тријаду (Бог-краљ-домаћин), не може да замисли своју државу без краља.

Напуштањем искључивих позиција о војсци у форми народне милиције, средином осамдесетих година XIX века, радикали су, вештим политичким маневрима, себи полако отварали пут према власти, нагнавши Круну на крупне уступке. Нови Устав, чији је нацрт саставио одбор састављен од представника свих странака, био је, уз ограничења која је поставио краљ Милан, дело радикалског експерта за уставно право Милована Миловановића. Пре приступања изради уставног нацрта, једна комисија је посетила не само земље парламентарних монархија (Белгија, Данска, Грчка), него и саму Француску како би упознала тамошња уставна решења и видела која су од њих примењива у Србији. Финална верзија уставног

нацрта, коју је стилизовао сам Миловановић, садржала је уставне одредбе које су представљале креативни спој решења преузетих из британског парламентаризма и из белгијског Устава из 1831. С обзиром на чињеницу да је белгијски устав био незнатно измењена варијанта француске *Charte* из 1830, француски утицај остао је, упркос правној конструкцији по узору на британски парламентаризам, препознатљив у низу усвојених решења. Заштита личних, грађанских права наспрам евентуалних повреда од стране власти, била је преузета из белгијског устава. Од укупно 204 члана устава, 26 чланова груписаних у посебни одељак наглашавала су, по француском узору, индивидуална права грађанина и прецизно дефинисала његова права. Премда није формално прогласио сувереност народа, чему се краљ Милан изричито опирао,

Устав из 1888. је у знатној мери ограничио права монарха и снижавањем ценза на симболичан ниво практично увео опште право гласа. Усвојен са пет шестина радикалских гласова на Великој народној скупштини, како је то било уобичајено у Француској, овај Устав је, упркос резервама једног дела радикалских посланика, схваћен као прелазак на парламентарни систем организације власти, зацртан народним захтевима још на Светоандрејској скупштини 1858. године.⁴¹

По доласку на власт (1889–1892) радикали су одмах предузели мере које су произашле из практичних решења француског радикализма. Уз низ закона који су означили примену страначких начела, радикали су, по угледу на Гамбетине поставке начела, одмах прегли да железницу учине искључивим државним власништвом. Док су радикалски вођи били махом швајцарски ђаци (Никола Пашић, Петар Велимировић, Пера Тодоровић) или потекли из српских школа (Стојан Протић, Аца Станојевић), њихово идеолешко језгро које је значајно утицало на структуру странке и концепцију политичког система у страначком програму било је, уз најизразитијег франкофила прве генерације Перу Тодоровића, састављено од аутентичних „Паризлија“: Јован Ђаја је био задужен за спољну политику, Михаило Вујић за економска питања, а Милован Ћ. Миловановић за правна и уставна питања. Приликом наглашено свечане прославе стогодишњице проглашења републике у Француској, посланик Треће републике у Београду је нагласио да „штавише, ми међу радикалима имамо највише пријатеља.“⁴²

41 M.A.E., *Correspondance politique*, vol. 9, n° 2, Belgrade, 15 janvier 1889; *Le Temps*, Paris, 9. janvier 1889.

42 M.A.E., *Correspondance politique*, vol. 13, n° 80, 23 septembre 1892.

Премда су у почетној фази политичке активности били осуђивани као „комунци“, „интернационалисти“ и „космополити“ лишени националиних осећања и грађанске одговорности, радикали су, у већој мери него њихови претходници, пружили једну креативну синтезу демократије и модерног национализма. По њима, а слично првој генерацији либерала, ослобођење и уједињење српског народа требало је да започне освајањем политичких слобода унутар саме Србије. За вођу радикала, Николу Пашића, демократија није била само темељно политичко уверење, по којем су политичке слободе уз идеално заштићена грађанска права предуслов друштвеног реда по мери човека, него, штавише, и моћно привлачно средство у остварењу националних идеала.⁴³

Пирамидална структура власти унутар странке, континуитет њене организационе мреже, одлична комуникација између националног и локалних вођстава, заједно са способношћу да се мобилише и политички контролише велики део бирачког тела, а затим компетентно воде државни послови, потврђују вишеструко изражену оцену да је Радикална странка у Србији била, на читавом балканском простору, једина европски структурисана политичка странка.⁴⁴

Самостални радикали

Под ударцима које су јој задавали последњи Обреновићи, Народна радикална странка се постепено поделила на две фракције, изнедривши, из редова својих млађих присталица, групу која ће 1905. образовати странку самосталних радикала. Насупрот старијем крилу странке, оличеном у Николи Пашићу, оптуживаном за опортунизам, и „фузионашку“ политику са напредњацима и Двором (1901–1903), нова генерација школована у иностранству, поново претежно у Француској и Немачкој, идејне принципе стављала је испред сваког политичког компромиса. Самосталци су истицали своја начела бескомпромисног залагања за аутентичне идеје радикализма. Њени вођи Љуба Стојановић и Љуба Живковић, школовани у Немачкој, и Јован Жујовић и Јован Скерлић, школовани у Француској, заједно с Љубом Давидовићем и Јашом Продановићем, изданицима домаће интелигенције, захтевали су да се стари радикални програм доследно примењује, уместо да се, зависно од услова, одриче од основних начела и адаптира текућим политичким потребама. Поддршка пет

43 Никола Пашић, *Моја политичка исповест*, приредио Михаило Војводић (Београд: Задужбина „М. Црњански“, 1989), 129–130.

44 Gale Stokes, *Politics as Development, The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia* (Durham & London, Duke University Press 1990), 370, ф. 6.

шестина бирачког тела сама по себи је наметала даље подвајање: тако је Народна радикална странка из својих редова створила нову опозициону странку која ће успоставити пожељну равнотежу политичких снага коју захтева демократски поредак успостављен 1903. године.

Самостални радикали представљали су политичку групацију која је у себи носила једну препознатљиво социјалну нијансу у примени радикалских начела. Они су у свом програму преузели све основне идеје из старог програма из 1881. (опште право гласа, бесплатно и обавезно школовање, финансијски програм, контрола избора чиновништва, спољна политика, с додатком о неговању југословенског заједништва) наглашавајући да су додали начела која „одговарају савременим појмовима о демократизму”.⁴⁵ Важан нагласак у њиховом програму био је дат подизању културног нивоа становништва: самосталци су сматрали да је образовање недопустиво запуштено, а неговање грађанских врлина, неопходних за једно демократско друштво, потпуно занемарено. Један од главних идеолога самосталаца Јован Скерлић наглашавао је да „демократије не може бити без елите, јер не може бити без генија, науке и врлине... Данас елита излази из свију сталежа, она се обнавља, подмлађује у том великом резервоару енергије који се зове народ... Пук више није гомила, он је народ, он је суверен. Елита која је по своме пореклу у блиском додиру са великом породицом неучих и малих људи, треба да остане у сталном саобраћају с народом... Народна настава је логична последица општег права гласа. И нема праве народне владавине ако народ нема довољно разума да сам себе води. Демократија би издала саму себе када би дигла руке од васпитавања народа.”⁴⁶

Према једном донекле схематском виђењу француског посланика у Београду између две радикалне странке постојала је јасна идеолошка разлика која се исказивала у њиховом односу према Русији и Западу: „Долазак Карађорђевића (1903) довео је коначно на власт радикалну странку... Била је то странка сељака која представља скоро целину српског народа, пре свега православну и словенофилску, веома мало западњачку; њени вођи били су образовани у немачком делу Швајцарске, у контакту с руским нихилистима. Неспорно поседовање власти поделило је радикалну странку: из ње се издвојио део елите младих интелектуалаца често школованих у Француској, више западњака, с тенденцијом социјализма, с афинитетима за не-

45 *Одјек*, Београд, 10 (23) јун 1905.

46 Јован Скерлић, *Схиче, фелетони, јовори* (Београд, 1966), 124–125.

мачки неославизам. Упркос њихових напредних идеја... ова господа су преплавила Универзитет, Министарство иностраних дела и посланства на страни... По питању спољне политике, млади (самостални) радикали су на Западу примили једну јаснију концепцију државе, придајући положају Краљевине Србије знатно већи значај него стари радикали који су у старим славофилским идејама, они су данас франкофили...“⁴⁷

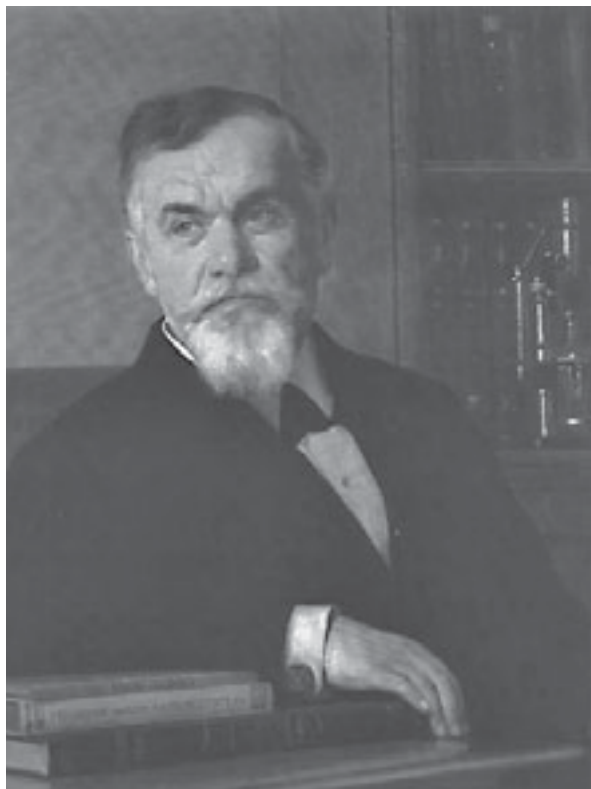
Мање русофили од старих радикала, а више франкофили и западњаци од њих, самостални радикали су значајно допринели ширењу француског утицаја у Србији јер је Универзитет, на којем су њихови страначки вођи имали престижне положаје професора, с пуно разлога називани „самосталском тврђавом“. Самостални радикали су сами себе означавали као присталице радикалне демократије, што их је приближавало струји радикално-социјалистичкој левици у Француској. Узор за своје политичке активности они су узимали из савремених француских решења, нашавши се негде на пола пута између идеја које су оличавали Клемансо међу радикалима и Жан Жорес међу социјалистима. Идејна сличност са Жоресовим социјалистима била је видљива у њиховим залагањима за социјалне реформе, у правцу одржања у Србији идеализоване друштвене једнакости малих људи,⁴⁸ док их је с Клемансоом и радикалима, односно радикал-социјалистима везивала тежња за реформом изборног система, снажење општинске самоуправе, тежња за моралним преображајем друштва и „образовањем као једним од најплеменитијих задатака државе“.⁴⁹ Њихово скоро религиозно позивање на демократију било је једно од главних обележја радикалне демократије. „Од велике француске револуције демократија свуда напредује. Сви догађаји у животу народа окрећу се у њену корист. За њу раде не само они који је воле и желе већ њој користе и напори њених противника. Изгледа као да се сам Бог умешао у људску борбу те помаже да победи праведна ствар већине народа и да он свој гнев излива често на главе народних непријатеља. Свуда, свуда браћо, напредује и шири се дух демократије, па мора тако и код нас бити... Снага радикалне странке мора се од сада трошити само на радикал-

47 M.A.E., Nouvelle serie, Serbie, vol 5, n° 8, Belgrade, 21 janvier 1909.

48 Жорес је наглашавао да ће „сама еволуција демократије доведена до логичких консеквенци, резултирати социјалном једнакошћу.“ Jean Jaurès, *Histoire socialistes de la Revolution francaise*, t. III (Paris: Ed. sociales, 1969–1972), 88.

49 „la reforme électorale, accroissement des libertés communales et départementales; l'enseignement comme une des plus nobles prérogatives d'Etat, reformes morales; les reformes fiscales...“ Цитати из: „Programme de Nancy“, француских радакала из 1907; у: Jean-Thomas Nordmann, *La France radicale* (Paris: Gallimard-Juillard, 1977), 90–97.

Јован Жујовић (1856–1936)

ни преображај државне управе“, говорио је, у једном програмском говору, још један „Паризлија“, Јован Жујовић.⁵⁰

У практичној политици, попут француских левичара, морални пуританци, самосталци, су у свакодневним питањима показивали мањак флексибилности и вишак начелности, што су њихови главни ривали, предвођени Пашићем, умели да искористе. Млађи елементар радикала – самосталци – хвалио се Скерлић, истичући његову начелност – уносио је у политику „више широкогрудости, више европског схватања политике“. Странку старих радикала називао је политичким телом без душе: „без кичмене мождине, без идеје и без начела, колос на ногама од иловаче.“ Пашићева странка, сматрао је Скерлић, била је „несмотрено отворена ариivistима и лиферантима, и престајала да буде „одсудно демократска странка малих људи.“⁵¹

50 Јован Жујовић, *Шта су задаци српске радикалне демократије* (Београд, Штампарија „Давидовић“, 1911), 3.

51 Ј. Скерлић, *op. cit.*, 95.

Од старих радикала међу којима је, уз присталице француског радикализма, био и одређен број антизападњака, слично као и међу либералима, самостални радикали су се разликовали у одлучном одбијању религиозне вере у покровитељску Русију, која је с обновом неословенства после 1903. захватила и Србију. Приликом једне пансловенске манифестације у Србији Скерлић је нагласио да постоје два пута – или примити потпуно западну цивилизацију или јој „стати насупрот и бити прегажен као амерички црвенокошци“. За Скерлића и чланове његове странке није било дилеме да је Запад „извор светлости и жижа живота на земљи“, јер им није била „нимало... привлачна перспектива губљење словенских река у руском мору“.⁵²

У „Перикловој ери Србије“, 1903–1914, међу носиоцима француског утицаја, самостални радикали су, уз франконофилску струју међу старим радикалима, али такође и међу напредњацима и либералима, заиста заузимали водеће место. Упоредни раст идејне размене, политичког савезништва, културног зрачења и економских веза, коначно је стабилизовао француски утицај у српском друштву као претежни наспрам свих осталих страних утицаја. Уочи балканских ратова један париски дописник је јасно оцртао домете француског утицаја у Србији: „За путника који долази у Србију, знаци интелектуалног утицаја Француске нису одмах видљиви... Али ако зауставите једног официра да га упитате за пут, чућете га како одговара на одличном француском... упркос сродности два језика, руски се овде слабо говори... Али француски језик доминира... Читаво ‘друштво’ зна француски: студенти у растућем броју бирају учење француског... наше (француско) ‘Литерарно друштво’ доживело је бриљантан успех.“⁵³ Наводећи мишљење Андре Шерадама и Виктора Берара, два уважена познаваоца прилика у Србији, исти дописник се сложио с њиховом оценом да је Србија „најфранкофилскија земља на свету“.⁵⁴

Француски утицај, препознатљив у свим институционалним решењима током честих промена политичког система у Србији у XIX и почетком XX века, заједно са сличним културним афинитетима и сродности у политичком менталитету, снажно је утицао на „руралну демократију“ српског друштва у његовом походу ка освајању политичких слобода. Носиоци тих стремљења, и преносиоци француских политичких доктрина у Србији, припадали су различитим генерацијама „Паризлија“ у српској политичкој елити. Док су либерали успоставили мост између патријархалне традиције и начела

52 *Ibid.*

53 Pierre de Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes* (Paris: Payot, 1916), 226.

54 *Ibid.*, 223.

савремене демократије, напредњаци су поставили основе модерним политичким институцијама, да би, на темељима њихових постигнућа, радикали сазидали зграду демократских установа. Самостални радикали, као последња генерација „Паризлија“ у Краљевини Србији, обновили су изворна начела радикализма, додајући им једну социјалну димензију у политичкој борби и дали снажан импулс ширењу начела слободе и демократије која су потекла из корпуса француских доктрина.

Библиографија (по алфавитном реду)

Извори:

- Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris. Correspondance d'Orient, 1833–1834, Vol. 22, No. 99; Correspondance politique, Serbie, Vol. 9, No. 2; Vol. 10, No. 60; Vol. 13, No. 22 and No. 80; Vol. 16, No. 44; Vol. 17, No. 39; Nouvelle série, Serbie, Vol. 5, No. 8.
- Public Record Office, Foreign Office, London. General Report on the Kingdom of Servia for the year 1906, No. 2; 371/328, Servia. Annual Report, 1907, No 20; 371/130, Opening of Skupshтина, No 58.

Литература

- Алексић, Љиљана, “Француски утицај у спољној и унутрашњој политици за време Кримског рата 1853–1856”, *Историјски часопис*, Vol. 11 (1961), 55–88.
- Barral, Pierre, *Les fondateurs de la Troisième République* (Paris: Armand Colin, 1968).
- Bastid, Paul, *Benjamin Constant et sa doctrine* (Paris: Armand Colin, 1966).
- Bataković, Dušan T., “Ilija Garašanin's Načertanije. A reassessment”, *Balkanica*, Vol. 25 –1 (1994), 157–183.
- Idem, “Нација, држава и демократија. О политичким идејама Стојана Новаковића”, у: Андреј Митровић (ур.), *Стојану Новаковићу у спомен* (Београд: Српска књижевна задруга, 1996), 147–176.
- Idem, “Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија”, *Зборник Матице српске за историју*, Vol. 56 (1997), 73–95.
- Idem, “Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије”, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* (Београд–Нови Сад: Историјски институт САНУ и Православна реч, 1998), 307–328.
- Idem, “La France et la Serbie 1804–1813”, *Balkanica*, Vol. 29 (1998), 117–157.
- Idem, “Владимир Јовановић. Идеолог либерализма у Србији”, *Нова српска политичка мисао*, No. 2–3 (1998), 235–247.
- Idem, “L'influence française sur la formation de la démocratie parlementaire en Serbie”, *Revue d'Europe Centrale*, Vol. VII/1[1999] (2000), 17–44.
- Idem, “Les premiers libéraux de Serbie: Le cercle des ‘Parisiens’”, *Balkan Studies*, Vol. 41/1 (2000), 83–111.
- Idem, “Јеврем Грујић: Обзори слободе”, у: Јовица Тркуља и Драгољуб М. Поповић (eds.), *Либерална мисао у Србији. Прилози историји либерализма од краја 18. до средине 20. века* (Београд: Центар за унапређивање правних студија, 2001), 109–132.

- Idem, “Balkan-Size French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective”, *Balkanica*, Vol. 36 (2005), 113–128.
- Idem (ed.), *Histoire du peuple serbe*, (Lausanne: L’Age d’Homme, 2005).
- Idem, “Le chemin vers la démocratie. Le développement constitutionnel de la Serbie 1869–1903”, *Balkanica*, Vol. 38 [2007] (2008), 133–172.
- Idem, “Le modèle français en Serbie avant 1914”, in Idem (ed.), *La Serbie et la France. Une alliance*, (Belgrade: Institut des Etudes balkaniques, 2010), 13–99.
- Berdiaev, Nicolas, *Khomiakov* (Lausanne: L’Age d’Homme, 1988).
- Бешлин, Бранко. “Српски либерализам у XIX веку”, *Зборник Матице српске за историју*, Vol. 67/68 (2003), 59–104.
- Idem, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005).
- Блунчли, Јозеф, *Карактер и дух политичких партија*, превод Никола Капетановић (Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1880).
- Castellan, Georges, *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l’indépendance 1815–1839* (Paris: Hachette, 1967).
- Coquelle, Paul, *Le Royaume de Serbie* (Paris: L. Vanier, 1897).
- Daveley, Edouard, *La Serbie. Notes historiques, statistiques et commerciales* (Brussels: Aug. Gilles, 1907).
- Dragnich, Alex N, *The Development of Parliamentary Government in Serbia* (Boulder: Columbia University Press, 1978).
- Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић* (Београд: Просвета, 1962).
- Djordjević, Dimitrije *Les révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914* (Belgrade: Institut d’histoire, 1965).
- Idem, “Serbian Society 1903–1914”, in Bela A. Kiraly & Dimitrije Djordjević (eds.), *East Central European Society in the Balkan Wars* (Boulder–New York: Columbia University Press, 1987), 227–239.
- Guizot, François, *Histoire de la civilisation en Europe* (Paris: Hachette, 1985).
- Haumant, Emile, *La formation de la Yougoslavie (XVe–XXe siècles)* (Paris: Bossard, 1930).
- Хевера, К., *Швајцарска. Њен устав, влада и њена самоуправа* (Београд: Задруга штампарских радника, 1879).
- Jaurès, Jean, *Histoire socialiste de la Révolution française*, 3 vols. (Paris: Ed. Sociales, 1969–72).
- Јовановић, Владимир, *Политички речник*, у 4 тома (Нови Сад и Београд: 1870–73).
- Јовановић, М., “Уједињена омладина српска и француска друштвена мисао”, у: Живан Милицавац (ур.), *Уједињена омладина српска* (Нови Сад: Матица српска, 1968), 89–102.
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића* (Београд: БИГЗ, 1991).
- Карић, Владимир, *Србија. Опис земље, народа и државе* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887).
- Kaser, Karl, “Typologie der Politischen Parteien Südosteuropas im neunzehnten Jahrhundert”, *Osterreichische Osthefte*, Vol. 27 (1985), 331–365.
- Констан, Бенжаман, *Начела политике и о министарској одговорности* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883).

- Крестић, Василије и Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918.* (Београд: Народна књига, 1991).
- Крестић, Петар, *Пречани и Шумадинци. Теодор Павловић и "Сербске народне новине" о Кнежевини Србији (1838–1848)* (Београд–Нови Сад: Историјски институт САНУ и Матица српска, 1996).
- Laboulaye, Edouard de, *Questions constitutionnelles* (Paris: Charpentier, 1872).
- Lanux, Pierre de, *La Yougoslavie. La France et les Serbes* (Paris: Payot, 1916).
- Лазаревић, Лука, *Мали поменик* (Београд: Планета, н.д.).
- MacKenzie, David, *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck* (Boulder–New York: Columbia University Press, 1985).
- Idem, *Jovan Ristić. Outstanding Serbian Statesman* (Boulder: Columbia University Press, 2006). Idem, *Jovan Marinović: Evropski gospodin i srpski diplomata (1821–1893)* (Beograd: Centar za unapređjivanje pravnih studija, 2006).
- Mallat, Joseph, *La Serbie contemporaine*, 2 vols (Paris: Librairie orientale et américaine J. Maisonneuve, 1902).
- Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма* (Београд: Нолит, 1964).
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија* (Београд: Државна штампарија, 1876).
- Миловановић, Милован Ђ., *Наша уставна реформа* (Београд: Дело, 1888).
- Morabito, Marcel & Daniel Bournaud, *Histoire constitutionnelle et politique de la France 1789–1958* (Paris: Montchrestrien, 1991).
- Николајевић, Светомир Б., *Из minulih дана. Сећања и документи*, ур. Божидар С. Николајевић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1986).
- Нинчић, Велизар, *Пера Тодоровић* (Београд: Нолит, 1956).
- Nordmann, Jean-Thomas, *La France radicale* (Paris: Gallimard-Juillard, 1977).
- Novakovitch, Dragolioub, *La zadrouga. Les communautés familiales chez les Serbes* (Paris: A. Pedone, 1905).
- Пачу, Лазар, *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије* (Београд: Штампарија Раденика, 1881).
- Пашић, Никола, *Моја политичка исповест*, ур. Михаило Војводић (Београд: Задужбина Милош Црњански, 1989).
- Pašić, Nikola R., "The Serbian Radical Party and the Constitution of 1888", у: Василије Крестић (ур.), *Никола Пашић — живот и дело* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 189–213.
- Павловић, Војислав, "Српски студенти у Паризу 1839–1856", *Историјски часопис*, Vol. 33 (1987), 188–199.
- Idem, "Influence culturelle de la France en Serbie à l'époque des 'ustavobranitelji' [constitutionalistes]". In *Rapports franco-yougoslaves. A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie* (Belgrade: Institut d'histoire, 1990), 103–111.
- Péritch, Jivoïne [Perić, Živojin], "La nouvelle constitution de Serbie (de 1901)" (Paris 1903/4), са додатком (1904) о Уставу из 1903. Сепарат из: *Bulletin mensuel de la Société de législation comparée*.
- Пироћанац, Милан, *Белешке*, ур. Сузана Рајић (Београд: Завод за уџбенике, 2004).

- Попов, Чедомир, *Француска и Србија 1871–1878*. (Београд: Српска академија наука и уметности, 1974).
- Idem, “Influence française sur la pensée sociale et politique serbe au XIXe siècle”. In *Rapports franco-yougoslaves. A l’occasion des 150 ans de l’ouverture du premier consulat français en Serbie* (Belgrade: Institut d’histoire, 1990), 350–357.
- Поповић, Васиљ, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*. (Београд: Српска краљевска академија, 1925).
- Поповић, Миливоје, *Порекло и постанак Устава од 1888. године* (Београд, 1939).
- Protić, Milan St. “The French Radical Party Movement. The Radical Party in Serbia. A Parallel Analysis of Ideologies”, in Richard B. Spence and Linda L. Nelson (eds.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic* (Boulder–New York: Columbia University Press, 1992), 135–142.
- Idem, *Радикали у Србији. Идеје и покрет* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 1990).
- Ranke, Leopold von, *A History of Serbia and the Serbian Revolution*, tr. by Mrs. Alexander Kerr (New York: Da Capo Press, 1973).
- Sicard, Emile, *La zadrouga sud-slave dans l’évolution du groupe domestique* (Paris: Ed. Orphys, 1943).
- Skérilitch, Yovan, “Une société de la Jeunesse serbe en 1848”. *La Révolution de 1848*, Vol. 14 (1906), 73–78.
- Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности* (Београд: Просвета, 1964).
- Idem, *Скице, фелтони, говори* (Београд: Просвета, 1966).
- Стојковић, Андрија Б., *Филозофски погледи Владимира Јовановића* (Нови Сад: Матица српска, 1968).
- Stokes, Gale, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics* (Seattle–London: University of Washington Press, 1975).
- Idem, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia* (Durham–London: Duke University Press, 1990).
- Столић, Ана, Ђорђе С. Симић, *Последњи српски дипломата XIX века* (Београд: Историјски институт, 2003).
- Суботић, Милан, *Срицање слободе* (Ниш: Градина, 1992).
- Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten* (Munich: Oldenburg, 1989).
- Шемјакин, А. Л. “Устав осуђен на неуспех: српски устав из 1888”, *Годишњак за друштвену историју*, No. 2/3 (2000), 164–189.
- Tassic, Georges. “L’histoire constitutionnelle de la Serbie”. *Revue d’histoire politique et constitutionnelle* (1938), 541–550.
- Тодоровић, Пера, *Дневник*, ур. Латинка Перовић (Београд: Српска књижевна задруга, 1990).
- Токвил, Алексис де, *О демократији у Америци*, у два тома, превод Настас Петровић (Београд: 1872–74).
- Tony-Révillon, Camille Pelletan 1840–1915. (Paris, 1930).
- Trgovčević, Ljubinka. “Savant serbes – élèves français 1880–1914”. In *Les relations entre la France et les pays yougoslaves du XVIIIe au XXe siècle* (Ljubljana: Centre culturel Charles Nodier, 1987), 81–84.

- Tudesque, André-Jean, *La démocratie en France depuis 1815*. (Paris: PUF, 1971).
- Vivian, Herbert, *Servia. The Poor Man's Paradise* (London: Longmans, Green & Cie, 1897).
- Vladissavljevič, Milan, "Développement constitutionnel du Royaume de Serbie", *Revue d'histoire politique et constitutionnelle* (1938), 229–257.
- Vucinich, Wayne S., *Serbia between East and West. The Events of 1903–1908* (Stanford: Stanford University Press 1954).
- Idem (ed.), *The First Serbian Uprising 1804–1813* (Boulder–New York: Columbia University Press, 1982).
- Yakhitch, Gregoire, *L'Europe et la résurrection de la Serbie (1804–1834)* (Paris: Hachette, 1917).
- Зборник закона и уредаба. Пречишћено и систематски уређено издање, Vol. I: Устав, органски закони и општи административни закони (Београд: Државна штампарија, 1913).
- Зечевић, Милош, *Историја света: преглед удешаван за средње школе*, у 2 тома (Београд: Државна штампарија, 1880).
- Живојиновић, Драгољуб Р., *Краљ Петар II Карађорђевић*, књ. 2: *У отаџбини 1903–1914*. (Београд: БИГЗ, 1990).
- Жујовић, Јован, *Шта су задаци српске радикалне демократије* (Београд: Штампарија Давидовић, 1911).
- Zujovic, Jovan M., *L'influence intellectuelle française sur les Serbes* (Vannes: Imprimerie Lafoly Frères, 1918).

Dušan T. Bataković

Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts

French Influence in Serbia 1835–1914. Four Generations of “Parisians”

Abstract: The members of four generations of the national elite known as “Parisians” played a prominent role in the political development of modern Serbia. Liberals, Progressives, Radicals and Independent Radicals profoundly shaped the process of espousing and pursuing modern political principles and values in nineteenth-century Serbia. Implementing and creatively adapting French models and doctrines, the “Parisians” largely contributed to the democratization and Europeanization of Serbia and the eminent place the French influence had in her politics and culture before the First World War.

Keywords: 19th-century Serbia, political elite, Parisians, French political doctrines, liberalism, radicalism, democracy, parliamentary system